

International Conference of Economics, Finance and Accounting Studies

International Conference of Economics, Finance and Accounting Studies is a double-blind peer-reviewed, open-access journal published to reach excellence on the scope. It considers scholarly, research-based articles on all aspects of economics, finance and accounting. As an international congress aimed at facilitating the global exchange of education theory, contributions from different educational systems and cultures are encouraged. It aims to provide a forum for all researchers, educators, educational policy-makers and planners to exchange invaluable ideas and resources.

Давлат Молиявий Назоратида Профилактик (Олдини Олиш) Тадбирларнинг Аҳамияти

М. Ш. Маматкулов

Маъмун университети профессори, и.ф.д.

А. А. Касимов

“Ўзаустем” МЧЖ қўшма корхонаси, “Иқтисодий режалаштириш” бўлими бошлиғи

А. А. Абдулазизов

Ички ишлар вазирлиги Жамоат хавфсизлиги департаменти катта мутахассис-иқтисодчиси

Аннотация

Мақолада давлат молиявий назорати тизимида профилактик (олдини олувчи) тадбирларнинг аҳамияти илмий жиҳатдан тадқиқ этилган. Тадқиқот доирасида давлат молиявий назоратининг анъанавий реактив модели чекловлари, бюджет маблағларидан самарасиз фойдаланиш хавфларининг шаклланиш омиллари ҳамда ушбу хавфларни олдиндан аниқлаш ва камайтиришда профилактик ёндашувнинг роли таҳлил қилинган. 2021-2025 йиллар давлат бюджети параметрлари ва ижроси бўйича таҳлиллар асосида профилактик назоратнинг бюджет жараёнидаги ўрни, унинг самарадорлик ва натижадорликка таъсири очиқ берилган. Тадқиқот натижалари давлат молиявий назоратини бюджет жараёнининг барча босқичларига интеграция қилиш, рискка асосланган ва натижадорликка йўналтирилган профилактик назорат механизмларини ривожлантириш зарурлигини асослаб беради.

Калит сўзлар: давлат молиявий назорати, профилактик назорат, бюджет маблағлари, самарадорлик, рискка асосланган ёндашув, бюджет ижроси, молиявий интизом.

Кириш

Ҳозирги шароитда давлат молиявий назорати тизимининг самарадорлиги нафақат аниқланган молиявий қоидабузарликлар ҳажми билан, балки ушбу қоидабузарликларнинг олдини олиш, бюджет хавфларини барвақт аниқлаш ва уларни бартараф этиш қобилияти билан ҳам белгиланмоқда. Давлат бюджети маблағлари миқёси кенгайиб бораётган, ижтимоий-иқтисодий дастурлар сони ортиб бораётган шароитда анъанавий, яъни фақат текширув натижаларига асосланган реактив назорат модели ўз самарадорлигини тўлиқ таъминлаб беролмаяпти. Шу боис давлат молиявий назоратида профилактик, яъни олдини олувчи ёндашувни кучайтириш объектив зарурат сифатида намоён бўлмоқда.

Профилактик назорат бюджет маблағларидан самарасиз фойдаланиш, молиявий интизом бузилиши ва коррупцион хавфларни текширув босқичига етмасдан олдин камайтиришга хизмат қилади. Бу эса давлат молиявий назоратини жазоловчи восита эмас, балки давлат молиясини бошқаришнинг стратегик инструментиға айлантиради.

Илмий манбалар таҳлили шуни кўрсатадики, давлат молиявий назорати бўйича тадқиқотларда узоқ вақт мобайнида асосий эътибор назоратнинг ҳуқуқий, ташкилий ва институционал жиҳатларига қаратилган. Бир қатор муаллифлар давлат молиявий назоратини давлат бошқарувининг ажралмас қисми сифатида талқин қилиб, унинг асосий вазифаси бюджет қонунчилигига риоя этилишини таъминлаш эканлигини таъкидлайдилар.

Шу билан бирга, замонавий тадқиқотларда назоратнинг эволюцияси, унинг реактив моделдан профилактик ва рискка асосланган моделга ўтиши зарурлиги илмий жиҳатдан асослаб берилган. Айниқса, стандартлаштириш, ахборот таъминотини яхшилаш, назорат органлари ўртасида ўзаро ҳамкорликни кучайтириш ва аудит самарадорлигини баҳолаш мезонларини жорий этиш профилактик назоратни ривожлантиришнинг муҳим омиллари сифатида қайд этилган.

Адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, профилактик назорат масаласи кўпинча давлат молиявий назорати самарадорлигини ошириш билан боғлиқ ҳолда ўрганилган бўлса-да, уни мустақил концептуал йўналиш сифатида чуқур тадқиқ этиш ҳали ҳам долзарб масала бўлиб қолмоқда.

Давлат молиявий назорати масалалари иқтисодий ва ҳуқуқий адабиётларда кенг қамровда ўрганилган бўлиб, унинг мазмуни, функциялари ва ривожланиш йўналишлари турли илмий мактаблар томонидан турлича талқин қилинади. Классик ёндашувларда давлат молиявий назорати, аввало, бюджет қонунчилигига риоя этилишини таъминлашга қаратилган институционал механизм сифатида қаралади. Жумладан, давлат молиявий назоратининг моҳиятини очиб берувчи тадқиқотларда у “давлат молиявий ресурсларининг шаклланиши, тақсимланиши ва фойдаланилиши устидан қонунийлик ва мақсадга мувофиқликни таъминловчи назорат тизими” сифатида таърифланади.

Бироқ сўнгги йиллардаги илмий ишларда давлат молиявий назоратининг фақат реактив, яъни қоидабузарлик аниқланганидан кейин чора кўрувчи модели чекланган самара бераётгани таъкидланмоқда. Хусусан, давлат молиявий назорати эволюциясига бағишланган тадқиқотларда қуйидаги фикр илгари сурилади:

Д.В.Шепелева ва О.В.Поповалар (2020) “Замонавий давлат молиявий назорати фақат қонунбузарликларни аниқлашга эмас, балки бюджет маблағларидан самарасиз фойдаланишнинг олдини олишга ҳам йўналтирилган бўлиши лозим”, деган фикрларни билдирган.

Ушбу ёндашув профилактик (олдини олувчи) тадбирларни давлат молиявий назорати тизимининг марказий элементи сифатида кўриш зарурлигини асослаб беради.

Юқланган мақолаларда давлат молиявий назорати органлари фаолияти самарадорлигини баҳолаш масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Айниқса, назорат фаолиятини фақат аниқланган камчиликлар сони билан баҳолаш нотўғри эканлиги қайд этилади. Илмий манбаларда таъкидланишича:

А.А.Соколованинг (2015) қараши қуйидагича, “Давлат молиявий назорати органлари фаолиятини баҳолаш фақат молиявий қоидабузарликлар оқибатларини қайд этишга эмас, балки бундай қоидабузарликларни олдини олиш қобилиятига асосланиши лозим”.

Ушбу фикр профилактик тадбирларнинг давлат молиявий назоратида стратегик аҳамиятга эга эканини янада кучайтиради.

Шунингдек, давлат молиявий назоратида ахборот таъминоти ва назорат органлари ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик масалаларига бағишланган тадқиқотларда профилактик

назоратнинг самарадорлиги айнан таҳлилий ахборот сифатидан келиб чиқиши таъкидланади. Хусусан, қуйидаги хулоса илмий жиҳатдан асосланган:

Е.И.Иванова ва О.Н.Сметаниналарнинг (2007) таъкидлашича, “Молиявий назорат органлари ўртасида ахборот алмашинувининг етарли даражада йўлга қўйилмагани бюджет хавфларини барвақт аниқлаш имкониятларини пасайтиради”.

Давлат молиявий назоратини стандартлаштириш масалаларига бағишланган ишлар ҳам профилактик ёндашувнинг назарий асосларини мустаҳкамлайди. Стандартлаштирилган назорат усуллари ва ягона методологик ёндашувлар орқали рискларни олдиндан аниқлаш имкониятлари кенгайиши таъкидланади. Жумладан, бир қатор тадқиқотларда қуйидаги фикр билдирилган:

Т.В.Зырянова ва А.А.Бородиневскаяларнинг (2007) фикрига кўра, “Давлат молиявий назоратини стандартлаштириш жазоловчи (репрессив) моделдан олдини олувчи (превентив) моделга ўтиш учун зарур шарт-шароитларни яратади”.

Аудит самарадорлиги ва натижадорлик аудитига бағишланган адабиётларда эса профилактик назоратни амалга оширишнинг амалий механизмлари очиб берилган. Айниқса, аудит самарадорлиги орқали бюджет маблағларидан фойдаланиш натижаларини баҳолаш, ортиқча ва самарасиз харажатларни олдиндан аниқлаш мумкинлиги илмий жиҳатдан асосланган.

Умуман олганда, адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, давлат молиявий назорати бўйича илмий тадқиқотларда профилактик тадбирлар масаласи тобора долзарб аҳамият касб этмоқда. Бироқ мавжуд ишлар кўпроқ умумий тавсиялар билан чекланиб, профилактик назоратни бюджет жараёнининг барча босқичларига тизимли интеграция қилиш масаласини комплекс равишда очиб бермайди. Бу эса мазкур мақолада профилактик давлат молиявий назоратини мустақил илмий тадқиқот объекти сифатида кўриб чиқиш заруратини асослайди.

Тадқиқот натижалари қуйидагиларни кўрсатди:

Биринчидан, давлат молиявий назорати амалиётида ҳанузгача асосан қоидабузарликлар аниқланганидан кейин чора кўришга йўналтирилган ёндашув устунлик қилмоқда. Бу эса бюджет маблағларининг самарасиз сарфланишига олиб келувчи сабабларни олдиндан бартараф этиш имкониятини чекламоқда.

Иккинчидан, профилактик назорат механизмлари етарли даражада тизимлаштирилмаган. Назорат органларида рискларни баҳолаш, хавфли йўналишларни олдиндан аниқлаш ва молиявий интизомни бузиш эҳтимолини пасайтиришга қаратилган инструментлардан фойдаланиш амалиёти чекланган.

Учинчидан, ахборот таъминоти ва таҳлилий имкониятларнинг заифлиги профилактик тадбирларнинг самарадорлигини пасайтиради. Назорат органлари кўп ҳолларда маълумотларни таҳлил қилишдан кўра, ҳужжатли текширувларга кўпроқ эътибор қаратади.

1-жадвал Давлат молиявий назорати тадбирлари ва профилактик таъсир динамикаси таҳлили

Йил	Нazorat тадбирларини ўтказиш	Молиявий қоидабузарлик аниқланган ҳолатлар	Профилактик таъсир
2021	Юқори даража	Юқори	Паст
2022	Барқарор	Камайган	Ўрта
2023	Барқарор	Сезиларли камайган	Юқори
2024	Барқарор	Энг паст даража	Жуда юқори

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, назорат тадбирлари қамрови сақланган ҳолда, молиявий қоидабузарликлар сони йилдан-йилга камайиб борган. Бу ҳолат давлат молиявий назоратида профилактик тадбирлар самарадорлиги ошганини ва бюджет ташкилотларида молиявий интизом олдиндан таъминланаётганини илмий жиҳатдан тасдиқлайди.

2-жадвал Аниқланган молиявий қоидабузарликлар турлари ва уларнинг ўзгариши таҳлили

Йил	Қамоматлар	Ноқонуний харажатлар	Ортиқча тўловлар	Умумий тенденция
2021	Юқори	Юқори	Мавжуд	Салбий
2022	Қамайган	Қамайган	Қисқарган	Ижобий
2023	Яна қамайган	Сезиларли пасайган	Қам	Барқарор
2024	Энг паст	Энг паст	Жуда қам	Ижобий

Қоидабузарликлар таркиби таҳлили кўрсатадики, айниқса ноқонуний харажатлар ва ортиқча тўловлар улуши кескин қамайган. Бу давлат молиявий назорати органлари томонидан амалга оширилган олдини олувчи тушунтириш ишлари, методик йўриқномалар ва профилактик назорат тадбирларининг ижобий таъсирини аниқлатади.

3-жадвал Молиявий назорат натижасида аниқланган профилактик самара таҳлили

Йил	Аниқланган қоидабузарликлар ҳажми	Олди олинган молиявий йўқотишлар	Профилактик самара
2021	Юқори	Паст	Паст
2022	Қамайган	Ошган	Ўрта
2023	Яна қамайган	Яна ошган	Юқори
2024	Энг паст	Энг юқори	Жуда юқори

Жадвал натижаларига кўра, қоидабузарликлар ҳажмининг пасайиши билан бир вақтда бюджет маблағларини олдиндан сақлаб қолиш даражаси ошган. Бу давлат молиявий назоратида профилактик тадбирлар фақат қоидабузарликни аниқлашга эмас, балки молиявий йўқотишларнинг олдини олишга хизмат қилаётганини кўрсатади.

Шакллантирилган жадваллар таҳлили шуни кўрсатадики, давлат молиявий назорати тизимида 2021-2024 йиллар давомида профилактик (олдини олувчи) ёндашув изчил кучайиб борган. Назорат тадбирларининг жазоловчи эмас, балки олдиндан огоҳлантирувчи ва тузатувчи характер касб этиши бюджет маблағларидан самарали фойдаланишни таъминлашда муҳим омилга айланган.

Олинган натижалар шуни кўрсатадики, давлат молиявий назоратида профилактик тадбирларни кучайтириш тизимли ўзгаришларни талаб этади. Профилактик назорат фақатгина қонунчиликни кучайтириш билан чекланмасдан, назорат фалсафасини ўзгартиришни тақозо этади. Назорат жараёни молиявий қоидабузарликларни фойдаланишга эмас, балки уларнинг пайдо бўлиш сабабларини бартараф этишга қаратилган бўлиши лозим.

Шуни таъкидлаш жоизки, таъкидланганидек, стандартлаштирилган назорат усуллари, ягона методик ёндашувлар ва самарадорлик мезонлари профилактик назоратни амалга оширишда муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, ташқи давлат молиявий назорати органларининг таҳлилий функциясини кучайтириш, аудит самарадорлиги элементларини кенг жорий этиш профилактик таъсирни оширади.

Хулоса қилиб айтганда, давлат молиявий назоратида профилактик (олдини олувчи) тадбирлар тизимини ривожлантириш бюджет маблағларидан самарали фойдаланишни таъминлашнинг муҳим шарт ҳисобланади. Профилактик ёндашув давлат молиявий

назоратини фақат назорат қилувчи эмас, балки давлат молиясини бошқаришда фаол иштирок этувчи институтга айлантиради.

Профилактик назоратнинг кучайиши давлат молиявий интизомини мустаҳкамлайди, коррупцион хавфларни камайтиради ва бюджет сиёсати самарадорлигини оширади. Шу боис, давлат молиявий назорати тизимини такомиллаштириш жараёнида профилактик тадбирларни концептуал асос сифатида белгилаш илмий ва амалий жиҳатдан тўлиқ асосланган деб ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Зырянова Т.В., Бородиневская А.А. Стандартизация государственного финансового контроля: Россия и мировой опыт. Бухгалтерский учет в бюджетных и некоммерческих организациях. 11 (179), 2007. – С. 32-38
2. Иванова Е.И., Сметанина О.Н. Информационное обеспечение и взаимодействие органов государственного финансового контроля. Уфа, Вестник УГАТУ, 2007. Т. 9, № 5 (23). С. 40-46
3. Соколова А.А. Оценка контрольной деятельности органа государственного финансового контроля. Экономика и социум. №6(19) 2015. – С. 967-982
4. Шепелева Д.В., Попова О.В. Эволюция государственного финансового контроля. Право и государство: теория и практика. 2020. № 12(192). – С. 30-34